

„Valabogy ügy”

A Montmartre lovagja: Csernus Tibor

Élször: mélyből a magasba. Az Abbesses a párizsi mélyvasúthálózat talán egyetlen megállója, ahol lift szállítja fel az utasokat. Onnan még lépcsőn továbbsodortatunk föl, az ívesen kovácsolt szecessziós „metrószájhoz” (bouche du métro). Majd alatta elfordulva a vörös téglás Szent János-templomot, a tér körhintás hangulatát s a kávéházi teraszok tarka képét mögöttünk hagyva, a Montmartre oldalában alig percnyit kaptatva a rue de Ravignanon az Émile Goudeau tereckére juthatunk. Félúton a tetőig itt megpihenni, fák árnyában hűsölni, a kutacskából frissülni kellemes a fullasztó nyári napokban. Balról a kis szálloda, mellette egy kirakat képes históriája a huszadik század művészetének hajnalát idézi: egykor itt állt az elaggott mosoda, a Bateau-Lavoir, amely Picassónak, Max Ernstnek és még tucatnyi újítónak szolgált éjjeli-nappali menedékhelyként. Napirendjük persze változott; ki éjjel dolgozott, vagy ivott a Fürge Nyúlban, s nappal aludta fáradalmait. A fatákolmány a modern művészet nyilvánosházaként üzemelt; ágyra járó szélhámosok éppúgy családiasan érezték itt magukat, mint a Pigalle ribancái, kik modelli meghívottként – avignoni kisasszonyokká is nemesedve – gyakran hivatalossá avanszáltak. Valamennyien a világ megváltásával küszködtek, s idővel volt, aki a vásznon is igazolta magát, más az ágylepedőn érvényesítette vagy delíriumban végezte küldetését. Az a társaság, amely tehetőséggel vagy szélhámiával győzte az iramot, idővel lakáshoz, műteremhez, galériához jutott, a tízes évektől a montparnasse-i kávéházakban bandázott tovább. A Bateau-Lavoir pedig egyre koszlott, s a hatvanas évek végén előbb lebontásáról döntöttek, majd az erre lobbant művész-zsivajra a hivatalosság a megőrzésre szavazott, ám ekkor egy titokzatosan fellobbant tűz véglegesen meghatározta sorsát. Csaknem tíz évig vajúdták, amíg az új Bateau-Lavoir felépült, s alkotóhelyet teremtett a párizsi művészeknek. Zárt ház, erődítmény áll most, amelynek bejárati csengősorán bárom magyar név olvasható: Rozsda Endre, akinek már csak temetésén lehettem ott a montmartre-i temetőben 1999 szeptemberében. A „Sylvester” és „Sernus” művészbázispár pedig az 1964-es Magyarországról való távozásukat követően a Marais negyedbeli lakásukból költöztek ide. Mindig pontosan érkezünk; a ház gazdája „Igeent!”-t rikkant a készülékbe, s már kattán is az ajtó; újabb kisebb montmartre-i túra következik, mert előbb lefelé kell haladnunk, s mire a lépcső aljára értünk, Csernus Tibor az épület második emeletének folyosójáról integetett. Először párommal, készülő antológiánkba kérjük franciaországi életéről szóló vallomásra. Már akkor szívesen fogadott, s beszélt oly bámulatos képekben és történetekben emberi és művészi küzdelmeiről, hogy idővel már a szerkesztő fájdalmas érzésével hallgattam: majd mi mindent kényyszerülünk elbagyni! Vallomásáról kéziratot kért, gondosan olvasta, de alig javított. S aztán örvendett az „Állj fel torony” árnyékának, ő volt az első, aki végigolvasta, s telefonba véleményezte is:

„Ady, Illyés és a többiek jó-jó, sokat ismerünk is, de Suba Annának, a Sévigné utcai boltosnak a vallomása” tetszett legjobban. Talán az antológia bizalma folytán, s hogy érezte: képeire nem spekulálunk, később a találkozások őszinte örömeiben jobbára egyedül kaptattam fel műtermébe. Nem ivott, így bor helyett többször gyulait vittem, mert a hazai kolbászt igen kedvelte, máskor Szabó Lőrinc versmagyarázatait, aztán Cs. Szabó László könyvecskéjét Illyésről. Mindannyiszor estebe hajló délutánokon találkoztunk, s kértem, engedélyezze, hogy rögzítsem szavait. Egyszer majd kerekedjék belőle egy terjedelmesebb sorsbeszélgetés. Inkább az esztétika mögötti életéről kérdeztem, s az útról, ahogy emberi küzdelmei beszivárogtak a caravaggioi és velázquezi igénnyel alakított festői világába. Mert: „A régiek számonkérése fontos!” Soha nem állította le a masinát. Nem zavarta a készülék, azt mondta, amit gondolt, s amire emlékezett. Leültetett a bőrpamlagra, ő elhelyezkedett megfáradt gurulós karosszékeében, s biztatott, vegyek az asztalra helyezett sajtos levélből. S aztán már közös bolyongásba kezdtünk, a múlt században lépkedett úgy, hogy gyakran mai, közelmúlt eseményhez érkezett. Alább beszélgetéseinkből főképpen életének első harminc esztendőjéből kinagyított töredékek következnek, emlékezve Rá, hogy kis idővel nyolcvanadik születésnapját elhagyva, 2007 nyárutóján kiköltözött a montmartre-i temetőbe. Amelyre emlékezve Szomorj Dezső a Párizsi regényben így írt: „Az ember, távol a hazájától, közelebb érzi magához Isten akaratát, ami nem igazságos.”

(KONDOROS) Anyám, gádorosi parasztlány a háztartást vezette, és sokat foglalkozott velem. Apámnak a házunkban szatócsboltja volt. A falu bejáratánál laktunk; a mezőre menet-jövet sok béres, parasztmunkás járt azon az úton, s betértek ezt-azt vásárolni. Kondoros nem volt mondható annyira parasztfalunak, mint Gádoros; bevezették a villanyt, forrása két tószzerű pocsetát táplált, amely köré később fürdőt építettek. Mozi is működött, mígnem tönkrement, s Bohus nevű tulajdonosa baltával neki ment, és szétzúzott mindent, gépeinek darabjai ott heverték a földön; a villanyverkli sípjait a gyerekek szanaszét hordták. Ott állt a máig híres csárda is, melynek legendájáról csak később értesültem, miszerint ha Rózsa Sándor arra járt, a kéményében lakott. Amin az értendő, hogy a padlástérben bújt meg éjszakára, ott, ahol a kolbászt és az oldalast füstölték. Sokat mesélt anyám és énekelt is, de Kondoroson paraszti népdalt már nem hallottam. Abban az időben slágerek, operett dalok mint a falavelek keveredtek, hullottak szerteszét a faluban. Nem voltam falusi gyerek, nem merültem el a természetben. Emlékszem, apám egyszer rajzolt nekem egy lovat, s némi idegenkedéssel szemléltem, mert engem a mozdony jobban érdekelt, mint a ló. Motorbiciklit már akkor rajzoltam, szerettem a technika formáit; elnéztem, amint az utca közepén zötyög és pöfög a cséplőgép, s mi gyermekek szaladtunk mellette. A házunk végében állt egy gépház szerszámokkal, s arrébb Kuhajdáék udvarán két tüzesgép pihent, erről sok vizuális emléket őrzök: ferde nyári napsütésben a rozsdás kazánok ültek a kerekeken, surrogott a nap az akácokon, amelyek beborították az udvart – nagyon szerettem nézni. Gyakran játszottam osztálytársaimmal, inkább jó gyerek voltam, semmiféle renitenskedéshez nem volt kedvem soha. Szerényen, gond nélkül éltünk falusi viszonyok között, de apám egyik napról a másikra váratlanul felszámolta az üzle-

tet és a házat, s feljöttünk Pestre. Mai napig sem tudom, hogy mi történhetett. Talán a hitelezők döntötték ránk a boltot, mint Petőfi hiszékeny és jószívű apjára? Lehetőséges. Nem tudom. De azt igen, hogy 1935-ben történt, s anyám nagyon szomorú asszonnyá változott a fővárosban.

(PESTI ÉVEK) Majdnem kivándoroltunk Írországba, de ez majd később vált aktuálissá. Pesten anyámmal együtt nagyon egy lettem a boldogtalanságban. Nyolcéves eszemmel úgy tekintettem, hogy kirándulunk, de ahogy megrögződtünk a cselédsorban, minden reménytelennek mutatkozott. Apám munkanélküliségként hülyeségekkel foglalkozott, alkalmi munkákat keresett, ügynökösködött, prospektusokkal házalt. Ismeretség híján segítségben sem reménykedhettünk, az életünk katasztrófális kínlódásban telt. Anyám egy orvoscsaládnál cselédeskedett. Arra viszont melegen emlékezem, hogy az orvosék milyen kedvesen bántak velem, gyakran elvittek magukkal új filmek bemutatóira, s olyan történeteket láttam, például a *Robin Hoodot*, amelyet velem-korú társaim csak jóval később ismertek meg. S az élményekért én csak hálás lehetek, ami mégiscsak annak köszönhető, hogy apám otthagya a falut. Már az is előrejutást jelentett, hogy Budán, egy angol diplomatacsalád villájának házmesteri lakásába juthattunk. A két Brown gyerekkel sokat játszottunk, ők magyarul nem, de én angolul valamelyest megtanultam. Erre úgy ébredtem rá, hogy egyszer a Bethlen-udvarban működő Palota moziban néztem egy filmet, és a vetítővászon előtt muskátlik sorakoztak, amik elnyelték a feliratot. Nyújtogattam a nyakam, hogy olvashassam, de aztán fáradván az ágaskodásban, nem meredtem a szövegre, s észrevettem, hogy értem, mit pofázik az egyik a másiknak. „Figyelj, mindig a barátom voltál!” – mondta a lováról leesett indiánnak a fölé hajoló cowboy. Visszaültem a helyemre: „Te Jóisten, én tudok angolul!” – döböntem magamra. Attól kezdve nem nyújtózkodtam, értettem az angol filmeket. De a legérdekesebb az volt, hogy az angol gyerekek képes folyóirataiból, folytatásos bibliai regények révén képekkel találkoztam, s arra figyeltem föl, hogy a szentképek, a bibliai jelenetek mások, mint amiket én megismertem. Olyan burnuszos alakok voltak, mint most bin Ladenék. Egy valóságos szentföldi, afrikai kép tárult elém. Rajzolgattam is persze, de ebből az időből egyre emlékszem: ajándékképp karácsonyra egy nagy Mikulást rajzoltam az angol családnak. „Csúnya világ kezdődik” – mondogatták Brownék apámnak, s készültek haza a háború előszelében. Felajánlották apámnak, hogy a hivatalos papírjainkat elintézik, és magukkal visznek bennünket hazájukba, Írországba. Apám hezitált, hogy nem tud angolul, Brown sürgette, de apám csak nem döntött. S egy napon elmentek, mi maradtunk, de a házmesteri lakásunkat el kellett hagyni; Csepelre költöztünk a tabáni vidékről. Tabánt szerettem, pedig már csak romjaiban láttam. A tetőről, a Tigris utcából, ahol laktunk fenséges látvány tárult elém; télen különösen gyönyörű volt; ródliztunk a Gellért-hegy oldalában. Az Erzsébet híd lábán állt egy oszlop vaskarikával; a legenda úgy szól, hogy valamikor piactér működött, s a tolvajokat ide kötötték ki. De minden eltűnt, mindent leradíroztak.

(ISKOLÁK) Polgáriba még tabáni iskolába jártam, ott tanított egy Kertész nevű zenetanár. Gazdag ember kellett legyen, mert filmre vette, s az iskolában leve-

títette nekünk, amint lányai a kertben járkálnak, játszanak. Cinikus ember volt, figyelni kellett erősen, hogy az ember élceinek irányát megértse. Vasárnaponként a tabáni katolikus templom miséin az orgonát nyifogtatta, későbbi zenészbarátom Hajdú Andris, akit Pestről ismertem, és első, 1957/1958-as párizsi életünket segítette, zsidóként nem hitte, mondván: Kertész nem kántorkodhatott, mert zsidó volt. De én pontosan emlékszem rá; Kertész biztosan kikeresztelkedett, apámmal rendszeres templomozásainkon láttuk és hallottuk őt. Egyébként Kertész Kodálylyal együttműködött a *101 magyar népdal* kiadásában, ebből tanultunk énekelni. Az órákon komoly előadásokat hallottunk, jól emlékszem például, milyen komolyan beszélt a cigányzene és a magyar népdal közötti különbségről.

Apám a kereskedelmibe íratott, ahol komoly és tekintélyes tanárok, finom úriemberek tanítottak, például Magyar László, s később értesültem Gyergyai Alberttől, hogy ő is oktatót nálunk. Tornai Jóskával és Juhász Ferivel egy osztályba jártunk. Sok verset tanultunk: „A világ úgy ment Uram, így nem akarhatod...” – Áprily! „Nyári napnak alkonyúlatánál...” – sorban mondtuk a *Tiszát*; még ma is előjönnek Petőfi, Ady, Juhász Gyula versei. A háborús világból inkább csak azt érzékeltük, hogy a sváb gyerekek hangoskodtak. Süttö Károly protestáns lelkész matematikára oktatót engem – reménytelenül. Első év végén magához hívatott, s azt mondta: ha semmiféle kapcsolatod nincs a kormánnyal, akkor más iskolában folytassam! Ha akarom, persze folytathatom itt, de megbuktat. Kettést ad, ha elmegyek. A matematika katedrális, s mi most az első lépcsőfokon vagyunk. Semmi értelme nem látszott, hogy tovább lépdeljek; engem akkor már a rajz érdekelt. Emlékszem, egyszer valami vita kerekedett a rajztudásról, társaim klozettfreskóművészként nyilatkoztak, s én öntudatosan szóltam, erre Tornai Jóska megszólított: na akkor eredj a táblához! Fölmentem a katedrára, felkaptam a krétát, és rajzoltam, amire Jóska azt mondta: „Te tényleg tudsz rajzolni!” Tanácskoztunk apámmal, hogy hová vegyem az irányt. Láta, hogy ügyesen rajzolkodok, s ő maga korábban amolyan dilettáns vasárnapi festőként akart működni – semmi eredménnyel. De talán éppen ezért tolerálta, hogy az anyagilag tehetetlen família gyermeke festészeti pályára menjen, habár jobb szerette volna, ha valami pénzkereset felé fordulok. A kereskedelmiből való tapintatos eltávolításomat követően így kerültem az iparrajz-, majd az iparművészeti iskolába. Ekkor már néztem az illusztrációkat az albumokban, képes lapokban. Az első tárlaton rajziskolásként jártam diáktársaimmal: a Kossuth Lajos utcában a Fórum mozi melletti teremben egyik tanárunk akvarelljeit néztük meg; később ott láttam Domanovszky munkáit is. De ami igazi élményt jelentett, hogy nyomdába, grafikai műintézetbe kerültem: litográfiai műhelyben gyakorlatoztunk. A nyomdász népművészként nézte a világot; a Szittyá Föregteteg, és a Magyar Futár-féle szellem helyett itt az élet valóságos szétterülésében mutatkozott. Hajtott a művezető, sokat kellett dolgozni, rajzolni. Komolyan dolgoztunk, és nem vicceltek. Sok kiváló reprodukciót láttam a nyomdában, amelyek alakították érdeklődésemet, ízlésemet. A művezető, Benkő engem Tibor gyerekeknek nevezett, vasárnaponként kirándultunk vele tájképeket festeni. Ez a Benkő egészen kivételes és nagy tudású litográfus volt, alighanem szeretett és

becsült, mert amikor már főiskolára jártam, egy József Attila-kötet illusztrálására kért fel. Később azon igyekeztem, hogy tanítson a főiskolán, és vezesse a litográfiai műhelyt. Nem sikerült elérni, csak annyit, azt is később, hogy a Képzőművészeti Alap levelezőlap-osztályának vezetőjévé nevezték ki.

A háborús termelés fokozódó igényében apám néhány hetes képzéssel a Weiss Manfréd Művekben, a 4-es számú lőszerüzemben szerszámrevizori álláshoz jutott. Egy nyáron a maga közelébe, a számfejtésbe szervezett. Munkám főként abból állt, hogy a fizetéseket hordtam szét. Jártamban-keltemben valamiképpen kialakult a szemléletem az üzembről, ahogyan a préskovácsban hengerre, kerekre kalapálják a frissen öntött vasat, majd átviszik az esztergaterembe, ahol maró- és esztergagépek dolgoztak, egy-egy munkás három masinát is felügyelt. Félttem, irtóztam, amikor a martinkemencék előtt a tűz izzása, melege s a belőle futó égő vasfolyam közelében elhaladtam. De aztán rettenetesebb fényeket is láttam, amikor égett a csepeli olajfinomító...

(DERMESZTŐ TÁBORTŰZI FÉNY) Dallos Miklós szobrászművész barátomnál láthattad azt a képet, amelyen az erdő közepén éji sötétségben az emberek egy tábortűz körül melegednek. Személyes emlék; munkaszolgálatos voltam, mondom hencegve, lehettem volna egyéb is, talán. 1944 őszén megjelentek a falragaszok Budapesten: mindenki, aki 16 éves múlt, vonuljon be valamelyik kaszárnyába. „Aki ezt nem teljesíti, az felkoncoltatik” – állt a hirdetményen. Mi, középiskolás korú leventék elmentünk Szombathelyre, ott aztán szétszórták a társaságot jobbra-balra, mert erődítési munkálatok, vagyis árokásásformán érdekesültünk igazolni hazafias érzésünket. Már csak kacagva emlékezhetek; mindenki látta, hogy már sok kárt nem okozunk a Vörös Hadseregben. De még a gödörvájálás látszott a jobbik megoldásnak, mert lehetett jelentkezni frontszolgálatra. Ami azt jelentette, hogy akik elunták a kavicslapátolást, azok kimehettek a frontra. De hát ment a fene. Aztán később csak megtudtuk, mi a közvetlen életveszély. Az egész bandát összeszedték, és bevetették egy félórás küzdelembe. Valami örült, marha öngyilkos esztelenséggel elhatározta, hogy ellentámadást indít. Még puskáknak sem volt. Nem is akarok erről beszélni – ez volt a tényzáradék. Azt hiszem, nyolcan maradtunk a századból. Cete-major, Bozsok, Rohonc – ezen a tájon bolyongtunk. Más századokból is verődtek oda, aztán még ismét jött a parancs, hogy délután 4-kor újra támadunk, gyülekezzünk! „Nélkülem!” – ez lett a jelszó, vettük a vándorbotot, és folytattuk a bujkálást. Eltévődünk, s néhány nap múlva az oroszok elfogtak bennünket, s mindenféle emberekkel, parasztokkal összegyűjtöttek egy fogolytáborban, ahonnan jóval később kerültem haza. Érdekes neve volt a lágernak Romániában: Foksany.

(REPÜLŐK) Tűzmelegedés? Kecsehegy–Bozsok. Ott láttam Messerschmidteket repülni, alacsonyabban, mint én voltam, mert álltam a hegyen, azok meg a völgyben húztak el, mint a villám. Néztem, csak néztem: a szombathelyi repülőteret támadták az oroszok, s a Messerschmidtek 500 kilométeres sebességgel húztak el – az anyját! Imádtam nézni, már akkor tudtam, hogy mi micsoda. Évtizedekkel később itt, Párizsban a kiadó, amelynek dolgoztam, megkérdezte:

illusztrálnám-e a La Manche-ütközetről készülő könyvet. Tetszett az ajánlat, s közölték, hogy a szerző találkozni óhajt velem. A Concorde téren a francia autóklub fényes bárjában randevúztunk. Az úriember kérdések nyomán akarta megtudni, mit várhat tőlem; láttam-e például a csatáról készült játékfilmet? Mondtam, hogy láttam. S hogy tetszettek a masinák? – tudakolta. Ami a hitelességet illeti: a Messerschmidtek a filmen spanyol Aragón gépek voltak! – válaszoltam. A pofa elájult: Zseniális! Még nem találkoztam olyannal, aki rájött volna. Más géptípusokkal ellentétben a Messerschmidtek motorjai nem csillagszerűen, hanem sorosan szerkesztve találkoztak, ennek a megoldásnak köszönhetően halszerű előrehaladással jobban suhantak a levegőben. De hát a németek precíz, gazdagabb, ápolat technikája nem vehette fel a versenyt az orosz tömeggyártással. A német géppuska 11-et lőtt percenként, az orosz dobtáras 77-et. Láthatod, a műteremben még néhány gépmo­dell emlékeztet festményeimre, s arra is talán, hogy valamikor a halál közelében is ámulattal néztem az égi csodákat.

(BOKSZOLÓK?) Bogácsnak hívták, azt hiszem légsúlyban bokszolt, apámhoz osztották be a Weiss Manfrédnál, így fedezték a profiságot. Bogács csak piszkálta az esztergát, vékony hangon beszélt, s egyszer megkérdezte apámat: „Nem akarja hozzám beadni a fiát, mert satnya gyerek.” „Mit csinálnak?” – kérdezte apám. Jöjjön el egy edzési napon! Hát nem mentem el, de meccseket néztem. Sok jó bokszolót láttam, de hárman voltak fenomének: ez a Bogács, Thorma II. és Papp Laci. A Thormák kitétek egy csapatot; akár a francia királyok követték egymást VIII-ig, de köztük ez a Thorma II. volt az igazi. S aztán disszidált, de nem jutott messzire, mert csehszlovák válogatottként tért vissza Pestre, s Papp Lacival bokszolt. Ott voltam a meccsen, Szinte Gáborral az állóhelyről néztük: belépett Papp László, óriási taps, utána jött Thorma II., s füttyült, zúgott a nép. Ordították is: hazaárulónak tekintették Thormát. Sose felejttem el: háttal, lehajtott fejjel állt a sarokban, s nem mozdult. Megvárta, amíg kifárad a tünetetés. Bár nem volt verekedős koma, Pappot nagyon megkalapálta, a második menetben Adler bedobta a törülközőt. Azt hiszem Papp megilletődve bokszolt. Akkor jártam utoljára bokszmeccsen. Pappot én véletlenül gyermekkoromban ismertem meg, amikor a MOM-ban volt műszerésztanuló. Aztán a Gongban is feltűnedezt, tudod, a Híradó Mozi melletti eszpresszóban. Megvan még? Annak egy ökölvívó volt a tulajdonosa, ezért nevezték Gongnak. Bogács, aki kiváló edző is volt, a londoni olimpiát követően Pappal valami Los Angeles-i viadalon is szerepelt, nagy ajánlatokkal csábították, de nem maradt Amerikában, hazajött. Aztán lehet, hogy megbánta. Thorma II. és Bogács – és Papp Laci – „hazaárulók” és honszeretők. De ki ítélkezhet ebben? Ki hol találja meg a boldogulását?

(FŐISKOLA) Nem nagy bizalommal tekintettem a főiskola felé, mert azokat a portrékat, amiket nemzetiszín szalaggal átkötte kirakatokban látni lehetett, riasztottak, s kérdeztem felőlük: hol tanítják? Hát a főiskolán. Bennem más igazodás élt, s ma már azt is tudom, hogy ez a Hitler kori akadémista festészet hatását mutatta, nálunk már korábban László Fülöp, az angol udvarba és a francia arisztokrata körökbe jutott festő is „rangosította” ezt a stílust. Bernáth Aurélt annak előtte nem ismertem. A pedagógia csodája volt, ahogy szemmel, pofával véleményezte, terelte az embert. Sokat

nem beszélt, kedvenceivel többet időzött. Valami képét láttam előzőleg, amely eltért az említett stílustól, tanárként ezért választottam őt. „Angyalkám – mondta a főiskola rektora, Marsovszky László – a maga tanítását három mester vállalja: Szőnyi, Berény, Bernáth. Jól gondolja meg: mindenki Szőnyihez akar menni!” Meggondoltam, s hétfőn, amikor rajztáblához ültünk a műteremben, Bernáth körbejárt, hogy megnézzé, mint állunk a kiültetett modell rajzolásával. Hozám érkezett, s rápillantott a képre, és megszólított: „Maga rajzolta azt az öregembert, akinek az egyik szeme egy kicsit lejjebb van, mint a másik?” Mondom, igen! „Megismerem, amit csinál, nagyon szeretem. Ami pedig ezt a rajzot illeti, felhívnám a figyelmét, felülről két ujjal lejjebb kezdődjön a papíron, s alul két ujjal lejjebb igyekezzen a figurát a papír közepébe helyezni. De így is hagyhatja. Ahogy akarja.” Nem szólt bele később se. 1949-ig szabadon dolgoztunk, a tanár szakot sem vettem fel, hogy a délutáni elméleti tárgyak se terheljék a festészetre szánt időt. De Cs. Szabó László sztentori hangja ma is visszhangzik bennem, ahogyan szabadszemináriumán Rotterdami Erasmusról beszél, ez akkor szenzációt jelentett nekünk. Aztán nem jött haza Rómából. Majd tizenhét év múlva láttam viszont Párizsban, amikor Van Gogh egykori műtermében Illyés Gyula *Kegyenc* című darabjának előadását követően Charaire meghívására összegyűltünk. Elment Cs. Szabó, Füst Milánt pedig kirúgták, akinek esztétikai előadásait hallgattuk. És kirugdostak sok más tanárt is. Jöttek a népi kollégisták, erősödött a hangzavar. Épületes társalgásokban nem vettem részt 1949 után. Nem is nagyon értettem, miről zagyválnak; olyan védelmi burokokban éltem, hogy Bernáthék arcáról leolvashattuk a helyzet változását. Nem értettem én azt az egész zsdanovi izét, amely szerint olyat kell festeni, ami húsz év múlva lesz, de úgy kell lefesteni, ahogyan ma látjuk az utcán. Minden fegyelmező akciótól és aktustól irtóztam. Engem nagyon megviseltek a leveletek a háború idején; s a diktátumok kora ötventől kezdve végképp folytatódott. Így én egynek is tekintetem a két korszakot.

Megtiszteltetést jelentett, hogy egyik nyáron Kisórsön a szőlőben az övé felett Bernáth kibérelt nekem egy nádtető házat. Egész nap festettem, Bernáth nézte, mondogatott ezt-azt, nem sok jót. Lassabban dolgozzak, tanácsolta. Értettem akkor is; arra utalt, hogy amikor az ember elkészül egy képpel, a munka nemesedő felülete koptatja önmagát. Arra akart irányítani, hogy van ügyetlenkedés is. Festettem, jöttem-mentem a balatoni művésztanán, összegyűltünk a diófa alatt, beszélgettünk. Vendégek érkeztek, kellemesen telt az idő, poharazgattak, de én nem boroztam, pedig egy Csendes nevű szőlőbirtokostól jóféle présházat is bérelt Bernáth, s onnan meríthették a nedűt. Egyik nap Bernáth hívására Szabó Lőrinc érkezett, aki Somlayt hozta magával. Na, Somlay aztán különösen jól érezte magát.

Előrekoslattam az időben, pedig az elméletemet még szeretném elmondani az '50-es évek elejének esztétikai diktátumáról. Magyarország akkor abban a szerencsétlen helyzetben volt, vagy szerencséjében is, hogy a szocialista realizmus fenyegette igény a Szovjetunió felől különös gellerrel, s ezzel enyhített formában jelentkezett. Az orosz festészethez az ikonfestészet mellett alig volt hagyománya. Mert a XIX. századból hangosan emlegetett Verescsagin nem tekinthető festőnek. A müncheni iskolára a második világháború eseményeivel a szovjetek aztán rádup-

láztak; a csataképek, zsánerképek, illusztrációk százai, ezrei születtek a győzelem mámorában. Nálunk ezek lettek volna a követendő példák. Csakhogy Magyarországon a másik oldalon harcolt. Sikeres csaták élményeire és háborús hősök ábrázolandó példáira nem hivatkozhatott a hivatalos kultúrpolitika, így esztétikai diktátumait is kénytelen volt szűkített oktávra hangszerelni. A magyar progresszív hagyományok védelmében, abban, hogy valami megmentődjön, nagy szerepet játszott Bernáth Aurél. Akiről a mai napig a szocialista festészet egyik megteremtőjeként beszélnek. Igaz, nem támogatta az absztrakt festészetet, mert maga sem volt absztrakt. Ha viták kerekedtek, ő azért istenkedett, hogy a nagybányaiakat tekintsük örökségnek. Az a mi hagyományunk! Tájéképet festeni mélyen elítélendő volt, mert nem fejezi ki az ország építését. Egy tárlaton megjelent például Renato Guttuso, az olasz híresség, aki tolmácsával megkeresett és letolt a Déli pályaudvart ábrázoló képem előtt: „Kollégám, nem érti, hogy nem tájképet, hanem az építést kéne festenie?” Másoktól Bernáth is megkapta a magáét: badacsonyi látképéről azt közölte a pártújság, hogy a szőlőhegy nem lehet jó, mert erről a hegyről nem csoroghat le az áldásos eső! Írta: Bán Béla, az európai iskola egyik fő apostola, aki aztán szocreál képeket kezdett festeni. Azt sem művészi, sem tematikus értelemben nem tekinthettük példának, hogy Nagy Péter agyonveri fiát, amint azt Rjepin gusztyustalan képéről ismerjük. Jártunk szovjet festészeti kiállításon, s csak bámultunk...; például Vorosilov portréján. Talán síelt a nagy vezér. A főiskolán megbeszéltük a tárlatot, s felszólalt egy gyerek: arra kéne válaszolni, hogy a mű mikor készült. 1940-ben, azt is csak azért tudjuk, mert a kép dátumát odaírták. De a stílus miként felel meg korunknak? Nem válaszolt senki.

(ERDÉLYBEN) Életem első és egyetlen hivatalos útján Szabó Ivánnal Erdélyben jártam 1953-ban. Időztünk Bukarestben, s tengert látni elmentünk Konstancára; álltunk az iszonyatos esőben, s néztük a kikötői életet, egyszer csak katona szalad felénk: mutassuk az útlevelet! Bevitt a szigurancára, s jelentette: „Idegenek kontrollálják a tengert!” Hát ez a népek közti barátság? Mocsoknál és szemétnél többet alig láttunk. Aztán a tolmács valahogy kibeszélte szemlélődésünket, mégse imperialista ügynökök vagyunk. Bár lehet, hogy azok kevésbé lettek volna gyanúsak – alighanem a magyar útlevél gerjesztette be őket. Jártunk Nagybányán, láttam Ferenczy fő műveit, a *Hegyi beszédet* és a többit. Addig nem ismertem a korán elhunyt Maticska Jenőt, tetszetek gyöngyházsűrű tájképei. Nálunk nem volt semmi; Romániában lehetett kapni szardíniát, narancsot és más olyan élelmiszert, amit mi évszámra nem láttunk. Bementünk egy bukaresti kávéházba, a nagy nyüzsgésben a magyar pincér érzékelte, hogy Magyarországról jöttünk, és szólt a zongoristának, aki dalba kezdett: „Nézz le a Lánchídról a vén Dunára...” Meghatódva hallgattam. Marosvásárhelyen az állomáson a kenyeres románul szolgált ki, és sorállás közben egy székely ember figyelmeztetett: románul kérjek! „Pestről jöttem, nincs időm megtanulni románul!” – válaszoltam. Erre megszólalt a pék: „Maga tényleg magyar?” Úgy bámultak rám az emberek, mint valami csodalátványra. Kolozsváron egy hokicsapat tréningjét láttam, mondhatom: sziporkázóan hatott. Ahogy a nyugati bukósisakokban cikáztak! Elvárásolt, amint a jégpálya fölötti lámpa fénye csillogott a műanyag roham-

sipkákon. Ha jól dereng, egy kortárs román tárlatot is megnéztünk, s volt ott valami *Gribovi áttörés* című festmény. Itthon kérdezte Réz Pali, mit láttam Erdélyben? Mondom: a gribovi áttörést. Nagyon tetszett neki, sokáig így is szólított: „Mi van, gribovi áttörés?”

(HÁROM LEKTOR) Főiskola után hetente egyszer tanítottam egy szabadiskolában. Nagyon szerettem foglalkozni azokkal az emberekkel, akiknek semmi más céljuk nem volt, mint hogy próbáljanak behatolni a művészet titkaiba. Kedveskedve hosszan beszélgettünk, melyik festő mit ér, ki az, aki számításba se jöhet. Addig-addig dicsértem Cézanne-t, hogy kirúgtak. Bernáth verte a híremet, s alighanem ő ajánlott Illés Endrének, hogy alkalmas volnék könyvek illusztrálására. Be-bejárógtam a kiadóba, s kaptam a feladatokat, Móricz, Mikszáth és mások műveit. Megjegyzem, később Párizsban nagy hasznomra vált a kiadói iskola, mert vagy háromszáz könyvhöz rajzoltam képeket. A Szépirodalminál Juhász Ferit persze már ismertem a kereskedelmiből, szerettem verseit, jó néhányat megtanultam: „Vándorolnak a temetők, mint a madarak ősszel” – gyönyörű! „Vándorolnak a temetők!” – így kezdődik a *Krisztus lépés méze*. Nagyon szép. Feriről képet is festettem, s lassan Domokos Matyival, Réz Palival, Vajda Miklóssal és a többiekkel is jó viszony alakult ki. Lejártak ebédelni a Hungáriába, de én csak egy kávé ittam, mert otthon Kati és édesanyja, anyósom ebéddel várt. Vas István egyszer meghívott ebédre, mert kínosnak érezte, hogy ők esznek, én pedig nézem őket. Komoly beszélgetések részese lehettem. Az asztal körül jöttek-mentek az írók: Déry, Stella Adorján, Tersánszky, Tamási... Tersánszky persze külön szám volt; vele a Márvány utcai vendéglőben is találkoztam, itt ülésezett Tamási is, aki egy időben valami asztaltársaságot készült szervezni, és morgott, ha a franciák dicséretként szóba kerültek, mert ő Trianont emlegette. Tersánszkyt, akinek *Kakuk Marciját* illusztráltam, furulyán játszani csak a rádióból hallottam, énekelt is hozzá: „Mit viszünk az útra, kapitány uram...” Azt pedig Matyi mesélte, hogy egyszer a szerkesztőségi szobában dühöngött Tersánszky: „A fene a rohadt pofájába Rákosinak!” Majd elindult az ajtó felé, s visszaszólott: „Gyerekek, lehet itt beszélni?” Ők nyugtatták: „Mondjad, Jenő bácsi!” Erre ő: „Bort ne igyatok, hamisítják!”

Csillogó szemű, tehetséges baráti társaság körében ülhettem a Hungáriában; High Life volt ez, vagyis, ahogy emlegettük: „higlic”-ek köre, akik színvonalat jelentettek Magyarországon. Akkoriban Édouard Manet *Születésnap* című képe engem nagyon inspirált. A festményen az asztal előterében bal oldalon, háttal, kalapban egy támaszkodó fiatalember áll, jobb oldalon pedig egy félig bevágott cilinderes ember szivarból fújja a füstöt. És leánderbokor is látható. Ez a hármas kompozíció nem emlékeztetett engem a Hungária kávéházra, de a festészet igen. Óhajomat és igyekezetemet az vezette, hogy olyan képet fessek a Hungária kávéházról, mint Édouard Manet alkotása, amelyet a század egyik nagy képének vélek. Én bizony nem sok figyelmet szenteltem annak, hogy a hivatalos műkritika miként vélekedik Manet-ről és művéről. Nekem ő volt Leonardo és Tiziano folytatója. Élő példaként még Georges de la Tour *Barátok* című képét is említhetem, ám bámulatos technikai fölénye ellenére bizonyos szempontból nem olyan tetszetős, mint Manet *Születésnapja*.

Domokos Matyi, Réz Pali és Vajda Miklós szívesen vállalták a modellkedést; türelmesen és jókedvvel ücsörögtek délutántól sötétedésig a Dráva utcai műteremben. Nekem óriási segítséget jelentett; összemérem Matyi fejét meg a színét Réz hajával és arcával. Hogyan is ülnek? Matyi középen, tőle Miklós balra, jobbra Pali. Réznek a szeplős sápadt feje az abroszról visszajátszik Matyi arcára is. Óriási dolog volt, hogy mindig hárman ültek, s borzasztó kedvesen, nagyszerűen megoldották a helyzetet. Réz Pali egyszer még slágerre is gyűjtött: „Nézd a tökfilkót, milyen szerelmes...”! Csaknem egy évig, sokat piszmogtam a képpel, vázlatokat is készítettem, maszatoltam a tükkörrel, sokat kerestem az abrosz árnyalatát, mely a kissé rózsaszínű lámpától is színeződött; átkerült a hamutálca, lehervadt a tulipán is a vázában. Voltaképp a Hungária légkörét próbáltam rekonstruálni. Ők nem vélekedtek a festményről, a fellátogató kollégák nézegették, de ők nem ismerték szépirodalmis haverjaimat. Egyszer Ferenczy Béni is benézett, amikor javában mázoltam tökfilkóimat. Nem értem jött, hanem műveket nézegetni a műteremlakás eredeti tulajdonosához, Perrott Csaba özvegyéhez, aki angol hölgy volt, később visszatért hazájába, s akkor lehettünk a lakás végleges birtokosai. A festmény életéhez egy érdekes történet is tartozik. Festékgondjaimban egy azóta elhunyt kedves barátom igyekezett segíteni. Mondta, hogy a Pozsonyi úton lakik egy bácsi, akinek a fia Londonban él, s ha összeírom igényemet, ő meghozatja. Elmentünk az idős úrhoz, s átadtam a listát. Ahogy ígérte, a küldemény pontosan megérkezett. Sokat fizettem, spekuláltam is, hogy mivel számtalan vázlatot készítek, mikor használjam a márkás festékeket. Addig tanakodtam, hogy végig azzal dolgoztam. Még többször kerestem fel a bácsit, kérelmeimet a fia mindig teljesítette, akinek neve: Soros György.

A VI. Képzőművészeti Kiállításon falra került a *Három lektor*, s bár nyíltan nem bíralták, de mögöttem sutorogtak. Hogy például antiszemita. De hát miért lett volna? Matyi nem zsidó, másik két barátom az. Ebből ugyan mi következik? S ha jól emlékszem, Németh Lajos – akkor még a pártközpont hivatalos vonalát vitte – kritikai élel látta, hogy én valami cenzori gyülekezetként értelmezem Hungária-beli barátaimat. Kibírtam, s amikor a tárlat végén mentem a képért, hogy hazahozom, meglepetésemre közölték: megvették! Örültem a gubának, a minisztérium fizetett. További sorsáról már Domokos Matyitól értesültem: a minisztériumból a Petőfi Múzeum raktárába, majd elég megviselt állapotban az 1982-es pesti kiállításon újra a közönség elé került.

De ennek a tárlatnak még különös utóélete keveredett az én festői sorsomba. *Hogarth*-kiállításomat Pesten 1999-ben látta egy amerikai üzletember, Róna Péter, aki megkérdezte Méray Tibort, az festette-e, aki a *Három lektort*, amely az egykori tárlaton nagy hatással volt rá, s azért is megmaradt az emlékezetében, mert azon a kiállításon ő, mármint Róna is szerepelt valami munkájával. Méray igenlő válaszára tovább érdeklődött, hogy meglátogathatna-e engem Párizsban. Eljött, s valamennyi *Hogarthot* megvette, most budai otthonában őrzi a festményeket.

A Hogarth-élménynek egyébként különös előtörténete van. Valamikor a hatvanas évek elején Katival a színész Pécsi Sándornál vendégeskedtünk, s a falon láttam egy Hogarth-metszet reprodukcióját, a címe: *Színésznők öltözködnek egy régi csűrben*. Ne-

kem nagyon tetszett a kaotikus, furcsa szimbolikus jelenet, macskákkal. Pécsi elmagyarázta, mi micsoda. A macskák a végzetük. Kértem Pécsit, engedje meg, hogy majd visszatérjek, s alaposabban megismerjem Hogarth munkáját. Egy este hazatérve a Dráva utcai lakásba a házmester mondja, hogy valami kopasz úr keresett, mintha valami színész lenne, s egy csomagot hozott részemre. Kibontottam, hát a Hogarth-mű volt benne, Pécsi kíséreléssel: „Ha tudod, használd!” Én ebből festettem egy félabstrakt, szürrealizáló változatot, amit a sógorom őrzött, s nemrégiben a Nemzeti Galéria vásárolt meg. Jóval később, a kilencvenes években itt, Párizsban egy festménysorozatot készítettem Hogarth nyomán. De Pécsi Sándor ajándéka éppúgy odaveszett, mint több más birtokomban lévő munka, például Bernáth Aurél akvarellje, miután 1964-es eljövételünket követően másodjára nem hosszabbították meg kinntartózkodásunkat, s végleg maradásra kényszeríttek bennünket. Nem szeretek erről beszélni, mert be kellene mártanom embereket. Azokat, akik eladták a képeket. Nekem persze azt mondták, hogy elvesztek. Megértem, miért történt, én egy marginális alak voltam, bátran tehetek. Úgysem reklamálok semmit. Egyébként felejthetetlené vált az a nap, amikor a párizsi magyar nagykövetség hivatalosan is tudatta, hogy végleg ki vagyunk ebrudalva az országból. Aznap Kátival a Palais Chaillot-ba mentünk megnézni egy gyerekkoromban már látott filmet, címe: *Csak az angyaloknak van szárnyuk*. Egyszerű film: a Kordillerákon át kiépített repülő-postajáratról szól, megható történet. A fokker motorja kigyullad, s a másodpilóta, Cary Grant alakítja, nem tud ugrani, mert eltört a gerince. A film reklámja egy földgömb felett köröző repülőgép volt. Hazafelé tartva a buszon mondtam is Katinak: teljesen korrekt a mi sorsunkkal.

(A FORRADALOM KÉPEI) Egyébként a forradalom napjaiban is találkoztunk a Hungáriában, de akkor ki-ki a maga életét élte. A napok eseményeit ne kérdezd, csak képek merülnek fel bennem: 23-án valami vendégségben jártunk, és este odakeveredtünk a Rádióhoz. Tóbiás Áronnal találkoztam, éppen furakodott ki, a rácson át lóttak a népre. Kátival a Kecskeméti utcában igyekeztünk hazafelé, de hosszában lóttak; éreztem a golyók füttyüléséről, hogy a bal oldali házfalakon csattanak el. Tanácsoltam Katinak, jobbra, a Károlyi-palota kapujába húzódjunk, mert a golyó nem kanyarodik. A lövöldözés szünetében aztán hazaigyekeztünk. Mondom anyósomnak: kitört a forradalom! „Gondoltam, hogy valami történt, mert régóta lövöldöznek” – felelte ártatlanul. Egy másik kép: a műterem ablakából egy sportpályára láttunk, ahol egy este tankok gyülekeztek. És sötétedéskor tűzijátékba kezdtek, nyomjelző rakétákkal körbelótték az eget. Újabb kép: a Dózsa György út sarkán a bolt előtt ácsorogtunk, s messziről tank tűnt fel, és örömmel mondják: „Jönnek a magyarok!”, de egy ember, valami viseletes katonaruha volt rajta, elkiáltja magát: „Francot magyar!”, s elkezdett szaladni, s nem valami dicső részemről, de én is iramodtam. Hazáig loholtam, fentről kinéztem az ablakon, s már alattunk vonultak a szovjet harckocsik és nyitott teherautók, amelyen a géppuskák mellett kushadtak a katonák és lestek fölfelé. Kati elrángatott az ablaktól: meglátnak és lelőnek. Ez történt november 4-én. Néhány nappal később a Pozsonyi úti vendéglőbe betértem, minek is hívják? Ki volt pingálva tulipánnal. Egy kávéért kértem, kihozta a hölgy, s akkor elrobgott egy tank, a kávé reszketett az asz-

talon, erre azt mondja a felszolgáló: „Most jön a feketeleves!” De minek is hívhatták azt a helyet? Jó vendéglő volt, a Margit hídtól nem messze, bal oldalon. Később, amikor a Hungáriát bezárták, gyakran jártunk ide Matyiékkel. Egy másik kép egy estéből villan elém: gyalog baktattunk haza a Pozsonyi úton, s váratlanul egy gödörből szovjet katona ugrik elénk: szájában mahorkával, mutogatva kérdezte: van-e gyufám? Kivettem egy csomag cigarettát, rágyújtottam, s kérte adnék-e neki? Átnyújtottam, de erre jelezte, hogy lenn van a komája, neki is! Adtam, s a mahorkát eldobták, én pedig arra gondoltam, micsoda társaság, még cigarettájuk sincs. Jól nézünk ki. Hát aztán sokáig nézhettük magunkat – velük. Eszembe jut most az, amikor ’56 karácsonya előtt a Lehel piacra mentünk vásárolni, egy vasutas a hóna alatt egy libát szorított, de az állat valahogy kiszabadult, s elrepült a Duna felé. Néztünk fel a magasba, miközben Kati sóhajtott. „Ez szabad madár!” Aztán időlegesen mi is szabadnak éreztük magunkat 1957–58-as párizsi utunkon. Ahová a forradalom emléke elkísért bennünket: valahol a Prisunic környékén egy polgár megszólított: adnék-e neki cigarettát. Elővettem, s tűzzel is kínáltam. Kezdetleges francia tudásomat észelve, kérdezte: spanyol, amerikai, tán olasz vagyok? „Je suis hongrois.” – feleltem. S a koldus restelkedő önváddal válaszolt: „És pont magát vágom meg?!” Mit szólsz, milyen úriember volt a párizsi clochard? Ez volt a hírünk 1957-ben Franciaországban, amely nagyszerű országnak és környezetnek bizonyult az én életemben.

Amikor utoljára ballagtam fel a betonmosoda második emeletére, futárpostásként Domo-kos Mátyás meleg hangú ajánlásával kísért könyveit vittem, a magunk nevében pedig, megkésített karácsonyi jókívánságként egy doboz tepertővel angyaloskodtam. Örömmel fogadott, marasztalt, de valahogy kedvetlenebbnek mutatkozott. Elnézést kért, hogy oly bajosan jelölte érkezésem dátumát, de lábának rosszabbodása folytán már rettenetes erőfeszítés, hogy feljusson a műterembe. „Boldog életet éltem addig, amíg le nem rohadt a lábam” – mondta. Mátyásról kérdezett, aztán hogy barátsága helyrejött-e Réz Pállal. Kedvességében is kedvetlenné mutatkozott, készülékemet elő se vettem. Szakadozottabban beszélt, panaszkodott, hogy az orvosi vizsgálatok minősége sokat romlott, még az Amerikai Kórházban is, ahol szemét műtötték. Szavaiban részletezve festette, felmagyította a szakállas, kopasz „pofát”, aki egykor monitorral szemlélte. Menni kéne alapos vizsgálatra, de halogatja. Gaspere Traversi képeit mutatta egy folyóiratból, s a mesterség caravaggioi hagyományának becsületét. Aztán Tersánszkyra váltott: Ó tudta magáról, hogy kicsoda, csak folyton komédiázott a világnak, és nem vett részt semmi hivatalosságban. Majd a Kakuk Marcit is idézte: Samu a cérnát elszakította, amikor varrta a kabátját a padláson. De hol a cérna? Máskor mindig rendben, fal felé fordítva álltak a munkái. Szemérmesen is óvta látogatóját, nehogy kényszert érezzen beszélni róluk. Most váltásai közben fel-feltekintett; átellenben az állványon a festőjére váró képen eksztatikus nők kavalkádját láttam, háttérben, az ablak elé húzott fekete függöny résén az alkonyuló Montmartre háztetői derengtek. Mennyi komédiás szerepel a képeim! Még a bárban vagy az utcán is ripacstermészetűek villognak! Mintha cirkuszkocsi is volna a Színésznők című festményen?! A cirkuszt nem szerettem. Mindenki azért izgul, hogy történjen valami, például az, hogy valaki leessen. A Rivelsék, az igen! – válaszol-

ta. Időközben macskája hirtelen az asztalra ugrott, s a sajtos süteményt kezdte falatozni. „Gyuszi-tee!” – s kezével Gyuszi felé sújtott, sorsát is elbeszélve: kétéves kandúr, beszorulva a garázsban találták, megszánták, s azóta körükben él, de nagyon nyugtalan. Párja helyett most beérte sajtos levelekkel. Gyuszi ébkoppja ezek szerint figyelmeztető a vacsorára...! Csernus Tibor legyint; marasztal, de búcsúzkodom, ő alantról, forgó trónusáról szinte várakozón rám tekint. Talán pillantása is bátorít arra, amit jó ideje szerettem volna megkérdezni. Művészi életének annyi korszakában mintha állandó volna a világvégi hangulat. Még emberi orcával, de mintha a haláltánc különböző forgatagát szemlélnék festményeim; a Saint-Tropez-i kép éppúgy sugallja ezt, mint az ökölvívók küzdelme, amelyet albumban nem, csak a Trigano Galéria tárlatán láthatunk, aztán a Hogarth-sorozat vagy a bibliai képek szodomai hangulata, és Izsák feláldozása... – apokaliptikus látomások is. Jól gondolom-e? Fejét lehajtván, kezét összekulcsolva maga elé meredt néhány pillanatra. Mindenkoron heroikus küzdelemben, legmélyebb igénnyel ember voltunk megmaradásáért? Fejét szelíden felemelve, borostás arcával rám tekintett: Valahogy úgy. Marasztottam, de felkészülődött a guruló szék-ből, s ragaszkodott hozzá, hogy a folyosóra kíséren. Lebotorkáltam a setét lépcsőházban, s az udvarra érve feltekinttem. Betegsorsorvasztotta vékonysággal mintha Don Quijote alakja körvonalazódott volna, búcsút intő kezében dárda helyett ecsetet véltem látni, Rosinante híján a korlátnál Gyuszi kandúrja fehérlött mellette.

Halálának hírére, mint annyiszor párizsi éveimben, a dombtető felé vettem az irányt. Az utcai lámpák homályos távolság szellapátok árnyát rajzolta ki. Ámbár örökkéig áll a montmartre-i szélmalom, lovagja lábhoz helyezve ecsetjét, beszüntette rohamát.

Csernus Tiborral immár a montmartre-i temető is vándorol...

Párizs, 2004. január 4 – Budapest, 2007. december 4.